

Lakatos Gabriella

„Aki dolgozik, az nem ér rá pénzt keresni” Sikernarratívák a magyar vígjátékokban 1931 és 1944 között¹

Bevezetés

A harmincas-negyvenes évek magyar filmjeiben központi téma a hős társadalmi vagy anyagi helyzetének megváltozása. Míg az általam összefoglaló terminussal *sikernarratívának*² nevezett társadalmi felemelkedés vagy anyagi gyarapodás a korszak filmjeinek jelentős részében tematizálódik, a társadalmi lecsúszás vagy elszegényedés már sokkal ritkábban. A sikernarratívák erős túlsúlya látszólag megfelel annak a szocialista évtizedekben kialakult szakirodalmi konszenzusnak, mely szerint a harmincas-negyvenes évek filmkultúrája komolyabb társadalmi mondanivalót mellőző, a korabeli társadalmi realitástól szinte teljesen elrugaskodott eszképpista filmek futószalagon történő gyártásaként jellemezhető.

Ezzel a megközelítésmóddal szembehelyezkedve a következő kérdésre keresem a választ: valóban igaz-e, hogy a harmincas-negyvenes évek magyar filmjeitől idegen a társadalomkritikai attitűd, és csupán kevés, elszigetelt példát találni a társadalombíráló mondanivalóra? A sikernarratívák részletesebb, elemző vizsgálata segítségével igyekszem cáfolni azt az érvelést, mely szerint a meggazdagodás és társadalmi felemelkedés túlsúlya, valamint a társadalmi lecsúszás és az elszegényedés szórványos tematizálása az 1931–1944 közötti magyar hangosfilmkultúra

társadalomkritikai deficitjét jelentené. Céloom a vizsgálat során rávilágítani arra, hogy a tárgyalt sikernarratívák ellentmondásos képet mutatnak, mivel kevés olyan történetet találni, ahol a siker kemény munka, kitartás, szorgalom vagy szakértelem eredménye. Ehelyett a társadalmi érvényesülés és pénzügyi siker olyan, az egyén kompetenciáin kívül eső megvalósulási módjait ismétlik újra és újra, melyek érvelésem szerint a sikernarratívák álcája mögött társadalomkritikai mondanivalót rejtjenek.

Szakirodalmi áttekintés

A szocialista évtizedekben az 1945 előtti hangosfilmkultúrával kapcsolatos kritikai attitűd szemléltetésére Nemeskürty István és Szalay Károly témába vágó gondolatait idézem röviden. Nemeskürty István (*A meseautó utasai; A képpé varázsolt idő*³) néhány film kivételével (például Szóts István: *Emberek a havason*, 1941; Cserépy László: *A harmincadik*, 1942) alapvetően értéktelen, szórakoztató céllal készült árucikknek tekinti a harmincas-negyvenes évek filmjeit. Elmarasztaló, helyenként kifejezetten cini-

1 A tanulmány az NKFI által támogatott, 116708 sz. „A magyar film társadalomtörténete” című OTKA-kutatás keretében készült. (Az idézet Cserépy László *Cserebere* [1940] című filmjéből származik.)

2 A siker fogalma természetesen közel sem merül ki a társadalmi felemelkedés, illetve az anyagi gyarapodás tényében: beszélhetünk magánéleti, politikai, szakmai stb. sikerről is. Mivel azonban a tárgyalt korszakban az anyagi és a társadalmi siker tárgyalása a filmkészítők kitüntetett figyelmét élvezte jelen tanulmány szempontjából ez az értelmezés lesz releváns.

3 Nemeskürty István: *A meseautó utasai. A magyar filmesztétika története 1930–1948*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1965., valamint Nemeskürty István: *A képpé varázsolt idő. A magyar film története és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1983.

kus és lekezelő attitűdjéről olyan kijelentései tanúskodnak, mint amikor a korszak filmgyártását megalkuvónak, üresnek és felszínesnek nevezi,⁴ a vígjátékokat „sivár és üres vice-sivatagoknak,”⁵ a negyvenes évekről pedig azt írja, hogy „filmművészetünk lényegében azt a primitív kabarejjellegű szórakoztatóipart űzte továbbra is, mint a háború előtti években”.⁶

Nemeskürty munkái az elemzett filmek és a korszak gyártástörténeti viszonyainak alapos ismeretéről tanúskodnak, ugyanakkor a harmincas-negyvenes évek magyar filmgyártásával foglalkozó Kádár-kori elemzéseket jellemző negatív attitűd tökéletes példái. Értem ez alatt az elemzett korszakhoz és filmekhez való politika- és ideológiavezérelt hozzáállást,⁷ a szórakoztató műfajfilmeknek, ezen filmek készítőinek⁸ és közönségének⁹ maximális lenézését – mely viselkedés véleményem szerint kritikushoz és kutatóhoz egyaránt méltatlan –, valamint az adatokkal alá nem támasztott kijelentések tényként kezelését,¹⁰ mely kérdésessé teszi a szóban forgó szövegek tudományosságát.

A *geg nyomában* című könyvében az 1931 és 1938 közé eső korszak vígjátékainak vizsgálatakor Nemeskürtyhöz hasonlóan Szalay Károly is nyugtázza a filmek társadalomkritikai deficitjét: „Egy-egy filmen belül a giccs és az érzelgősség, a hamis szociális demagógia érvényesült csak legfőljebb, és nem párosult semminemű realizmusra vagy társadalomkritikára való törekvéssel.”¹¹ Pár oldallal később mégis úgy fogalmaz, hogy a legtöbb vígjátékban szórványosan találni társadalomkritikai elemeket. Példaként említi az *Új rokon* (Gaál Béla, 1934), a *Lovagias ügy* (Szekely István: 1937), az *én lányom nem olyan* (Vajda László, 1937) és a *Barátságos arcot kérek* (Kardos László, 1935) című filmeket: „Tétova és ritka próbálkozások ezek a magyar filmvígjátékban, de az alaphelyzeteket mindig jellemzi valamilyen társadalmi probléma, realitás, ami a cselekmény során, de néha csak a végkifejlődésben torzul, halványul, kenődik el.”¹² Ezenkívül kiemeli, hogy a munkanélküliség ábrázolása a filmkészítők társadalmi érzékenységét mutatja (Rodriguez Endre: *Heten, mint a gonoszok*, 1942; Martonffy Emil:

4 Nemeskürty: *A meseautó utasai*. p. 10.

5 ibid. p. 13.

6 ibid. p. 164.

7 Lásd például *A harmincadik* című film elemzését. Nemeskürty: *A képpé varázsolt idő*. pp. 585–587.

8 „Az idéltlen vígjátékok, szerelmi históriák sokat kereső rendezője mosolyogva ült a suton és a pénzt számolta.” In: Nemeskürty: *A képpé varázsolt idő* p. 587.; „[...] a vállalkozók pedig, ezek a rulettező és kártyások szerencsevadászatára jellemző módon sikerre spekuláló, hozánemértő (sic!), kispénzü emberek majdmindig (sic!) valamelyik kölcsönzővállalat köré csoportosulva és annak vezetésével »teszik meg« a remélt befutót.” Nemeskürty: *A meseautó utasai*. p. 12.;

9 „S ne higgyük, hogy mindez (csupán) az írók bűne, akik a mesét szőtték, a rendezőké, akik az élőképet mozgóképpé varázsolták, vagy a gyártóé, aki az uralkodó osztállyal bűnös szövetségben csöbögtette a mákonyt a magyar lelkekbe: a mozinéző akarta ezt így látni, ő rendelte meg a jegyekért fizetett ötven fillérjeivel és egy pengővel újra meg újra ezt a karriertörténetet, [...]” Nemeskürty: *A képpé varázsolt idő*. p. 391.; „Újra hangsúlyozzuk tehát, hogy a rendezők és a vállalkozók a maguk módján próbálkoztak: kirakták az árukészletet. S a vevő mit választott? Félrelökte a tragédiát, a társadalombíráló drámát, félre az igényes szatírárt, s mohón nyúlt a sárga pitykés katonafilme, az idéltlen karriertörténetek, a hajnalig mulató félnótás földbirtokosok aranykalászos rónaságai felé. Kellott a *Meseautó*, a *Rákóczi induló*, a *Köszönöm*, hogy elgázolt, nem kellett a Tavaszi zápor. Ezt a primitív ízlést persze irányította az uralkodó osztály is.” ibid. p. 17. Nemeskürty láthatóan önellentmondásba is keveredik: míg a 8-as lábjegyzet tanúsága szerint a rendezőket és a producereket teszi meg fő bűnbaknak, itt már őket mentve a közönség ízléséről ír elmarasztalóan.

10 Jó példa erre *A képpé varázsolt időben* Nemeskürty azon gondolatmenete, melyben a hivatalos szervek és a kormánysajtó támogatása, a filmek nézőszáma, társadalomkritikai attitűdje és művészi értéke alapján csoportosítja az 1939 és 1941 között készült filmeket, ám ezek alátámasztására nem jelöl semmilyen forrást. (p. 521.) A hivatalos szervek és a kormánysajtó vélt támogatása esetén cenzúraengedélyek, illetve az egykorú sajtóorgánumok idézésével alátámaszthatóak lennének a kijelentései, a filmek sikerességének megítélése azonban merőben problémás, hiszen a harmincas-negyvenes évek magyar filmtörténetének jelenlegi feldolgozottsága fényében nem állnak rendelkezésre a nézőszámokkal és vetítési adatokkal kapcsolatos átfogó kimutatások.

11 Szalay Károly: *A geg nyomában*. Budapest: Magvető, 1972. p. 187.

12 ibid. p. 204.

Hölgyek előnyben, 1939; Martonffy Emil: *Egér a palotában*, 1942; Balogh Béla: *Garzonlakás kiadó*, 1939; Ráthonyi Ákos: *A szerelem nem szégyen*, 1940; Ráthonyi Ákos: *A hölgy egy kissé bogaras*, 1938).¹³

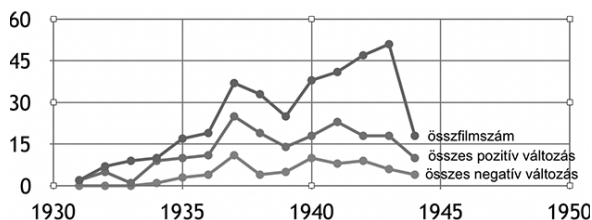
A sikernarratívák aránya, időbeli eloszlása és típusai

Az 1931 és 1944 között készült 354 játékfilm közül összesen 121 filmben 153 karaktert érint a *társadalmi felemelkedés*, *társadalmi lecsúszás* pedig összesen 30 filmben 34 karakter esetében tematizálódik. *Anyagi siker*, *gazdagodás* 160 filmben jelenik meg, összesen 255 karaktert érint, *elszegényedés* pedig 47 filmben 73 karaktert. Míg tehát sikernarratíva (vagyis a társadalmi vagy anyagi helyzet pozitív változása) 183 filmben, tehát a filmek felében (52%) tematizálódik, addig ezen karakterváltozások negatív verziója csupán 65 esetben, vagyis kevesebb, mint a filmek egyötödében (18%) található meg.

A harmincas években (1931 és 1939 között) a filmek 60%-ában, a negyvenes években (1940–1944 között) pedig a filmek 44,6%-ában ábrázolódik társadalmi felemelkedés vagy anyagi siker, gazdagodás. A sikernarratívák aránya a harmincas években az 1933-as évet leszámítva minden évben meghaladja az 50%-ot (1934-ben például 10 filmből 9 tartalmaz sikernarratívát), majd a negyvenes években sem csökken ez az arány 35% alá, tehát a korszak egészére nézve meghatározó tematikáról beszélhetünk (1–2. ábra).

12

1. ábra

¹³ ibid. p. 209.

évszám	összfilmszám	sikernarratíva	arány
1931	2	2	100%
1932	7	5	71,4%
1933	9	1	11,1%
1934	10	9	90%
1935	17	10	58,8%
1936	19	11	57,8%
1937	37	25	67,5%
1938	33	19	57,5%
1939	25	14	56%
1940	38	18	47,3%
1941	41	23	56%
1942	47	18	38,2%
1943	51	18	35,2%
1944	18	10	55,5%

2. ábra

Mivel tanulmányom kereteit meghaladja a tárgyalt időszakban készült összes sikertörténet vizsgálata (ez a korszak filmtermésének több mint a felét, 183 filmet és 306 karaktert jelentene), ezért a vizsgálati korpuszt 1) a főszereplőkhöz kötődő sikernarratívákra, és 2) a téma vígjátéki reprezentációjára szűkítettem (ami 109 filmet és 145 karaktert jelent).

Első lépésként megvizsgáltam, hogy milyen dramaturgiai sémák idézik elő az egyén társadalmi felemelkedését vagy anyagi gyarapodását. A filmelemzések tanulsága szerint az egyén sikerének 7 jellemző oka ismétlődik a korszakban készült vígjátékokban:

1. házasság
2. álidentitás/szerepjáték
3. trükk, szerencse
4. egyéni kompetenciák ÉS egyéb járulékos, pozitív tényezők
5. örökség
6. rokon kapcsolat
7. egyéni kompetenciák

A kutatás jelenlegi állása, vagyis a vígjátékok főszereplőihöz kötődő sikernarratívák 90%-os feldolgozottsága mellett az egyes típusok aránya a következő:

3. ábra

A sikernarratívák leggyakoribb előmozdítója a házasság: a vizsgált filmek felében (52%), 67 esetben a főhős egy szerencsésen megválasztott házastárs segítségével nyer bebocsátást egy magasabb társadalmi osztályba, vagy kerül korábbi anyagi helyzetéhez képest jobb módú státuszba. Az esetek 69%-ában a házasság folytán nő kerül magasabb társadalmi pozícióba vagy jobb anyagi helyzetbe, de szép számmal találunk olyan példákat is, amelyben ez férfivel történik meg (Martonffy Emil: *Márciusi mese*, 1934; Székely István: *A Noszty-fiú esete Tóth Marival*, 1937; Gaál Béla: *Pesti mese*, 1937).

Gyakoriság szempontjából ezt követi az álidentitás-vagy szerepjáték-motívum, mely a sikernarratívák 17%-ának az alapja (22 főszereplő). Bizonyos esetekben a főhős a saját érvényesülése érdekében vesz fel új identitást (Csepreghy Jenő: *Családi pótlék*, 1937; Székely István: *Egy lány elindul*, 1937; Bánky Viktor: *Kölcsönként férjek*, 1941), vagy a környezete másvalakinek hiszi, mint aki valójában, és a szerencsés félreértés folyamánként valósul meg a társadalmi felemelkedés vagy anyagi gyarapodás (*A hölgy egy küssé bogaras*; Ráthonyi Ákos: *Kádár kontra Kezrekes*, 1941).

3 esetben a főhős valamilyen trükk folyamánként, vagy a vakszerencsének köszönhetően kerül magasabb társadalmi státuszba vagy jobb anyagi helyzetbe a film végére, ez a vizsgált esetek 2%-át jelenti (Lázár Lajos: *A két bálvány*, 1931; Vajda László: *Péntek Rézi*, 1938).

17 esetben, vagyis a sikernarratívák 13%-ában a történet során hangsúlyt kap az a tény, hogy a hős a saját kompetenciái (kemény munka, kitartás, szorgalom, szakértelem) révén is kiérdemelné a sikert, ám döntően mégsem emiatt, hanem olyan járulékos, az egyén kompetenciáin

kívül eső tényezők miatt éri el, mint trükk, szerencse, nexus, házasság vagy az identitással való ügyeskedés (Marton Endre: *Elnökkisasszony*, 1935; Bánky Viktor: *A miniszter barátja*, 1939; Podmaniczky Félix: *A kegyelmes úr rokona*, 1941).

6 esetben (a vizsgált filmek 5%-ában) a társadalmi vagy anyagi siker örökség formájában realizálódik (*Pesti mese*; Székely István: *Segítség, örököltém!*, 1937), és 2 esetben (a filmek 2%-ában) a karakter az elért siker tekintetében teljesen passzív marad, csupán azért válik részesévé, mert egy felfelé mobilizálódó karakterhez rokon kapcsolat fűzi (Balogh Béla: *Garzonlakás kiadó*, 1939; Martonffy Emil: *Egy bolond százat csinál*, 1942). Végezetül az eddig megvizsgált 130 karakter között csupán 11 olyan hőst találunk (ez a vizsgált filmek 8%-át jelenti), aki elsősorban és hangsúlyosan a saját kompetenciáinak (kemény munka, kitartás, szorgalom, szakértelem) köszönheti az elért társadalmi vagy anyagi sikert (Gaál Béla: *Helyet az öregeknek*, 1934; Ráthonyi Ákos: *Fűszer és csemege*, 1940; Martonffy Emil: *Pepita kabát*, 1940). (2. ábra)

Mivel véleményem szerint a harmadik típus különösen alkalmas társadalomkritika megfogalmazására, ezért a továbbiakban ezzel foglalkozom részletesebben: a sikernarratívák azon fajtájával tehát, amikor a siker kulcsmomentuma valamilyen külső, a főhős kompetenciáitól független, járulékos tényező (trükk, szerencse, nexus, házasság vagy az identitással történő ügyeskedés), noha a történet során végig hangsúlyos az a tény, hogy a főhős az egyéni kvalitásai okán is kiérdemelné a sikert. A következő táblázat a filmek címét, a karakterek nevét, társadalmi osztályát, vagyoni helyzetét és foglalkozását tartalmazza.

CÍM	KARAKTER	NEME	OSZTÁLYA	ANYAGI HELYZETE	FOGLALKOZÁSA
<i>Elnökkisasszony</i>	Török István	férfi	közép	szegény	mérnök
<i>Dunaparti randevű</i>	Bodó István	férfi	közép	szegény	író
<i>Havi 200 fix</i>	Kórody Gábor	férfi	közép	szegény	mérnök
<i>120-as tempó</i>	Leviczky Tibor	férfi	közép	átlagos	hivatalnok
<i>Fizessen, nagysád!</i>	Szilágyi Péter	férfi	felső közép	átlagos	gyárigazgató
<i>Mai lányok</i>	Hanzély Zsuzsi	nő	közép	szegény	vállalkozó
<i>Mai lányok</i>	Németh Péter	férfi	közép	szegény	építészmérnök
<i>A férfi mind örült</i>	Sóváry Gábor	férfi	közép	szegény	művész
<i>Cifra nyomorúság</i>	Nagy István	férfi	közép	átlagos	mérnök
<i>A miniszter barátja</i>	Kovács János	férfi	közép	szegény	vegyészmérnök
<i>Garzonlakás kiadó</i>	Dr. Kádár András	férfi	közép	szegény	orvos
<i>Garzonlakás kiadó</i>	Dr. Bodnár Sándor	férfi	közép	szegény	jogász
<i>Cserebere</i>	Kerekes István	férfi	közép	szegény	hivatalnok
<i>Pepita kabát</i>	Szepesy János	férfi	közép	szegény	művész
<i>A kegyelmes úr rokona</i>	Szávay Gábor	férfi	közép	szegény	mérnök
<i>Kétezzer pengős férfi</i>	Dr. Sebesi Gáspár	férfi	közép	szegény	jogász
<i>Boldoggá teszlek</i>	Szász Miklós	férfi	közép	átlagos	mérnök

A sikernarratívák ezen típusának az alanya egy kivételtől eltekintve minden esetben férfi (94%), társadalmi státusz tekintetében a közép- (94%) vagy a felsőközéposztályhoz tartozik (6%), és anyagi helyzetét tekintve az esetek 76%-ában szegény. Mivel a tárgyalt filmek jelentős része a diplomás munkanélküliség problémájával foglalkozik, ezért a részletesebb elemzéseket megelőzően érdemes röviden ismertetni a korszak társadalom- és gazdaságtörténeti viszonyait, ezen belül is a diplomás munkanélküliség jelenségét.

Társadalom- és gazdaságtörténeti kontextus

Az 1931 és 1944 között készült 354 játékfilm 79%-a (278 film) szinkronidejű, tehát a Horthy-korszak évtizedeiben játszódik. Ezzel arányosan a vígjátéki sikernarratívák derékháda is szinkronidejű (93 film, vagyis az összes vígjátéki sikernarratíva 85%-a). Felmerül tehát a kérdés, hogy

a sikernarratívák milyen mértékben reflektálnak a Horthy-korszak gazdasági és társadalmi viszonyaira, ezen belül is a társadalmi mobilitás kérdésre.

Az első világháborút követően Magyarország vesztes félként a proletárdiktatúra és az azt követő megkorlátozások, valamint a trianoni békeszerződés traumájával a háta mögött próbált ismét talpra állni. A legsúlyosabb problémák az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséből és a trianoni békeszerződés által kijelölt új határokból adódtak, melyek következtében a gazdaság szerkezete jelentősen eltorzult.¹⁴ A bethleni konszolidáció eredményeképpen a húszas évek közepétől szerény, de érzékelhető gazdasági növekedés vette kezdetét: a folyamat eredményeképpen szinte teljesen megszűnt a munkanélküliség, és emelkedett az általános életnivó.¹⁵ Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter programjának köszönhetően jelentős fejlődés ment végbe az oktatás területén (az elemi iskolai, a középfokú és az egyetemi oktatás fejlesztése; az analfabétizmus visszaszorítása), emellett a húszas évek második felében jelentős szociálpolitikai reformok indultak (a kötelező be-

14 Kollega Tarsoly István (ed.): *Magyarország a XX. században I.: Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás*. Szekszárd: Babits Kiadó, 1996. p. 56.

15 Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998. pp. 113–114.

tegbiztosítás jogosultsági körének, időtartamának és összegének kiterjesztése; kötelező balesetbiztosítás; öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvasági biztosítás). A számottevő oktatási és szociálpolitikai reformok ellenére, részben a gazdasági pangás, részben a feudális kötöttségek miatt a társadalom mobilitása¹⁶ továbbra is minimális maradt.¹⁷ Az évtized végére a gazdaság összteljesítménye meghaladta az utolsó békeév eredményeit – bár a fejlődés ezzel együtt is lényegesen elmaradt az európai növekedési átlagtól.¹⁸

A pozitív tendenciákat az évtized végén kirobbanó gazdasági válság akasztotta meg, mely a gazdasági élet felborulásával és tömeges elszegényedéssel járt együtt.¹⁹ A miniszterelnöki székben Bethlent 1931 augusztusában váltó Károlyi Gyula válságkezelő lépéseinek hatására – az államháztartás pénzügyi egyensúlyának helyreállítása érdekében adóemelést, nyugdíj-, létszám- és bércsökkenést foganatosítottak – általános életszínvonal-csökkenés következett be, és a munkanélküliség ismét hatalmas méreteket öltött. „Az általános életszínvonal-csökkenés, a munkanélküliség ugrásszerű megnövekedése nemcsak az alsóbb – munkás és szegényparaszti – rétegeket fordította szembe a kormánnyal. A középosztály mértékadó, tisztviselői részét jövedelmei esésén túl különösen az aggasztotta, hogy gyermekeik állászerzési esélyei az iskolák befejezése után minimálisra zsugorodtak. Az értelmiségi munkanélküliség tömegessé válása sokakban újra felidézte az 1920-as évek elejének nyomorúságos körülményeit. Az egzisztenciális gondokon túl erős volt

a félelem attól, hogy az 1918-at idéző összeomlás következik be” – hangzik Püski Levente jellemzése a harmincas évek első felének közhangulatáról.²⁰

1934-től, a válság világméretű visszahúzódásától kezdődően 1938-ig ismét szerény gazdasági növekedés ment végbe, majd a második világháború kitörését követően a hadseregfejlesztési program és a háborús konjunktúra hozott nagyobb volumenű gazdasági fellendülést.²¹ Megszűnt a mezőgazdasági és az ipari munkanélküliség, sikerült alacsony szinten tartani az inflációt.²² A második Teleki-kormány programjának központi elemét képezte a korábban megkezdett oktatási reformok továbbfejlesztése: az iskolázottság emelése (a nyolcosztályos népiskola kötelezővé tételével), valamint a népi származású hallgatók továbbtanulási lehetőségeinek bővítése (a főiskolai és egyetemi hallgatók közti arányuk 1939-ben megközelítette a 20%-ot).²³ 1941 nyara, vagyis Magyarországnak a háborúba történő belépése még nem hozott döntő változást a lakosság életkörülményeiben: a háború csupán a lassan fokozódó megélhetési nehézségekben, a növekvő árakban és az áruhiányban öltött testet.²⁴

A Horthy-korszak egészéről elmondható, hogy merev társadalmi struktúrák és ebből következően alacsony feléle irányuló mobilitás jellemezte: „[...] a nagyobb rétegek – szellemi foglalkozásúak, munkásság, parasztság – közötti mozgás viszonylag kicsi volt. Így például a szellemi foglalkozású férfiak között mindössze 7% volt a munkás- és 14%

16 Harcsa István definíciója szerint „társadalmi mobilitásnak nevezzük az egyén, illetve a család társadalmi helyzetének megváltozását. A társadalmi helyzet oly módon változhat meg, hogy az egyén, elhagyva a korábbi társadalmi réteget, belép egy másik rétegbe; pl. a parasztságból a munkásságba kerül, vagy szakmunkásból önálló iparos, vállalkozó lesz. A réteg- vagy társadalmicsoport-váltás többet jelent, mint a foglalkozási pozícióban bekövetkezett változás, hiszen a réteget váltó egyénnek, családnak mielőbb alkalmazkodnia kell az új rétegben honos értékekhez, kultúrához, életmódhoz. Ez az alkalmazkodás több-kevesebb időt vesz igénybe, ebből adódóan egy adott réteg »törzsökös«, tehát többgenerációs tagjai, valamint az újonnan bekerülők társadalmi arculata hosszú ideig jelentősen eltér.” Kollega Tarsoly István (ed.): *Magyarország a XX. században II.: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd: Babits Kiadó, 1996. p. 228.

17 Ormos: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. pp. 115–116.; Kollega Tarsoly István (ed.): *Magyarország a XX. században II.* p. 229.

18 Kollega Tarsoly (ed.): *Magyarország a XX. században I.* p. 57.

19 Ormos: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. p. 130.

20 Kollega Tarsoly (ed.): *Magyarország a XX. században I.* p. 76.

21 Ormos: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. p. 202.

22 Kollega Tarsoly (ed.): *Magyarország a XX. században I.* p. 116.

23 *ibid.* p. 116.

24 *ibid.* p. 129.

*a parasztszármazású. A munkásság egyharmada a paraszti rétegből került ki, és a gazdasági válság egzisztenciális bizonytalanságait tükrözi az a tény, hogy körükben az önálló iparos és kereskedő apától származók aránya közel egynegyedtet tett ki. Mindez arra utal, hogy jelentős volt a mozgás a kispolgárságból a munkásság rétegébe. A fordított, tehát a munkásságból az önálló iparosok és kereskedők rétegébe irányuló mozgás már jóval kisebb volt.*²⁵

Diplomás munkanélküliség a Horthy-korban

Nagyobb arányú munkanélküliség a múlt század folyamán kétszer sújtotta az országot: a harmincas, illetve a kilencvenes években. A harmincas évek elejére Magyarországra is begyűrűző gazdasági válság következtében ugrászerűen megnövekedett a munkanélküliek száma, többek között az értelmiségi, diplomás réteg köreiben is.²⁶

A diplomás munkanélküliség a két világháború közti időszak egyik kardinális gazdasági és társadalomtörténeti problémáját jelentette. Szabolcs Ottó *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919–1944* című könyvében részletesen körbejárja a diplomásokat sújtó munkanélküliség kiváltó okait és sajátosságait. Mivel a munka nélküli diplomások problémájával foglalkozni hivatott szervezet, az 1937-ben létrehozott Értelmiségi Kormánybiztosság iratanyaga a második világháború során megsemmisült, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irattárában őrzött, ugyancsak a témával kapcsolatos dokumentumok pedig az 1956-os forradalom során elpusztultak, Szabolcs egyéb források segítségével elsősorban azt vizsgálja, hogy az első világháború végétől

a harmincas évek közepéig hogyan alakult a diplomás munkanélküliek helyzete.²⁷

Szabolcs érvelése szerint a harmincas években tetőző diplomás munkanélküliség egyik kiváltó oka a Magyarországon a köztisztviselőknek már a trianoni döntést megelőzően is a szükségesnél jóval magasabb száma volt. Trianont követően Magyarország területének, illetve lélekszámának csökkenése nem járt együtt arányosan az állami alkalmazottak és azon belül a köztisztviselők létszámának a csökkenésével: míg 1914-ben a 18 millió főt számláló országban 65 049 volt a tisztviselők száma, addig 1925-ben a 8 millióra zsugorodott népesség dacára számuk 77 765-re nőtt.²⁸

A 18. század második felétől a dzsentri rétegek tipikus elhelyezkedési céljává a közigazgatás tisztviselői posztjai váltak. „Mivel a köztisztviselői pálya a magyar dzsentriréteg »tradíciójává« – minden dzsentri-fiatal életpályájává – vált, a köztisztviselők számának növelését gyakran nem a közigazgatás valóságos szükségletei, hanem az elhelyezkedésre törekvő dzsentrik száma határozta meg. Ezzel magyarázható, hogy a köztisztviselők létszáma már az első világháború előtt messze felülmúlta a valóságos szükségletet. Az ország akkor még valahogyan el tudta viselni ezt a terhet. A háború után azonban – amikor a köztisztviselők száma az ország lakosságához mérten közel megháromszorozódott – a helyzet tarthatatlanná vált. Míg 1914-ben minden 377-ik lakosra, addig 1921-ben minden 134-ik lakosra jutott egy állami tisztviselő.”²⁹

A trianoni békeszerződést követően tisztviselők tömegei telepedtek át az anyaországba: a 99 125 kereső között 44 153 közalkalmazott szerepelt, akik majdnem kivétel nélkül mind köztisztviselők voltak.³⁰ Bár a kormány kísérletet tett a munka nélkül maradt hivatalnokok átképzésére, illetve más területen történő – legalább ideigle-

25 Kollega Tarsoly (ed.): *Magyarország a XX. században II.* pp. 229–230.

26 *ibid.* p. 164.

27 Szabolcs Ottó: *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919–1944.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1964. p. 5.

28 Az ország területe 282 840 km²-ről 92 883 km²-re, lakosainak száma 18 264 553-ról 7 980 143 főre csökkent. Ezen belül 1914-ben az állami alkalmazottak száma 331 920, a köztisztviselők 65 049 fő volt, amely a világháborút követően 209 083 főre csökkent. Az 1921–1922. évi állami költségvetés szerint 69 765 volt a közigazgatási tisztviselők száma (a kisegítő, ideiglenes stb. irodai dolgozókkal együtt ez a szám 1925-re 77 776 fő). *ibid.* pp. 16–17.

29 *ibid.* pp. 17–19.

30 Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről (önálló kiadvány) 38. old. Lásd még OL PM Genfi anyag, X. köt. Idézi: Szabolcs: *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919–1944.* p. 19.

nes – alkalmazására, ez nem hozott érdemi változást.³¹ Ráadásul ezzel egyidőben, 1922 és 1925 között zajlott az erősen túlméretezett államapparátus több hullámban történő leépítése is.³²

Szabolcs szerint ebben a kilátástalan helyzetben a köztisztviselői rétegek gyermekei a szülői hivatás folytatásáról lemondva kétféle irányba próbáltak orientálódni: vagy a gazdasági és kereskedelmi élet középső pozícióit foglalták el, vagy még gyakrabban valamilyen értelmiségi (mérnöki, orvosi, ügyvédi) foglalkozást választottak.³³

A köztisztviselői munkanélküliség 1928-ra szinte teljesen megszűnt, ezzel szemben a húszas évek végére folyamatosan nőtt az iskolájuk befejezése óta állástalan értelmiségiek száma, majd a gazdasági válság kitörésével az értelmiségi állástalanság az általános munkanélküliség részévé vált.³⁴ „A harmincas évek elejére az állás nélküli értelmiségiek száma hatalmasra duzzadt. Különösen az értelmiségi fiatalság körében volt nagy a munkanélküliség; ez a nagy gazdasági válság elmúltával sem csökkent, sőt tovább növekedett.”³⁵

Dr. Molnár Olga az értelmiségi munkanélküliség okán készített 1935-ös fővárosi statisztikai felmérés eredményeit a következőképpen értékeli: „Ma, 1935. év december 20-án megejtett felvétel eredményeképpen, ez az arány [ti. az állás nélküliek aránya a szellemi munkások között – Szerző.] a férfiaknál 31,4, a nőknél 46,9%-ra emelkedett. Nem meglepő, hogy az itt talált tömegek 50,9 (férfi), illetőleg 49,4 (nő) %-a 20–25 éves egynéből toborzódik, akik tanulmányaik befejezése után még semmiféle állást sem tudtak elnyerni, holott a férfiak 83,4

és a nők 32,1%-a középiskolai érettségi bizonyítvánnyal vagy főiskolai végzettséggel rendelkezik. Megdöbbentő adatok ezek, melyek a kérdés teljes kifejtése után fognak csak jelentőségük egész nagyságában az olvasó előtt állni.”³⁶

A harmincas évek első felében több alulról szerveződő, az állástalan diplomások elhelyezkedési problémáinak intézményes keretek között történő megoldását célul kitűző szervezet alakult meg (az Állástalan Diplomások Országos Szövetsége [ÁDOB] 1931-ben, a Diplomások Önszolgáltató Szervezete [DÖSZ] 1934-ben), de működésüknek nem volt számottevő hatása.³⁷ Emellett a válságos évek bevett gyakorlata volt az úgynevezett *szellemi ínségmunka*: ily módon állami hivatalokban rövid időre, napi 2 pengő fizetésért jutott munkához az állástalan diplomások ugyancsak elenyésző része.³⁸ Ennek speciális megvalósulási formája volt az az 1000 kiegészítő, ideiglenes diplomást havi 80 pengő fizetésért foglalkoztató akció, melyet Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter irányítása alatt bonyolítottak le (ők a köznyelvben a *Hóman-boyok* nevet kapták).³⁹

Az állástalan diplomások tömeges munkanélkülisége az 1940-es évekre szűnt meg: a háborús konjunktúra, a hadiipari megrendelések elősegítették a mérnökök elhelyezkedését, de a katonának bevonult értelmiségiek munkahelyei is felszabadultak ideiglenesen, lehetőséget teremtve az elhelyezkedésre mások számára, valamint a zsidótörvények következtében is jelentős számú értelmiségi munkahely szabadult fel.⁴⁰

31 ibid. p. 35.

32 ibid. pp. 40–44.

33 ibid. p. 45. Szabolcs állítását alátámasztani látszanak a Király Sándor által idézett adatok: eszerint a harmincas évek folyamán (az 1929/1930-as, az 1934/1935-ös és az 1936/1937-es tanév kimutatásai alapján) a valamilyen köztisztviselői állásban dolgozó vagy tisztviselői múlttal rendelkező szülők gyermekeinek aránya jóval meghaladta a 40%-ot az egyetemeken (20% felett volt a köztisztviselő, 10% körül a nyugdíjas köztisztviselő és 12-13% körül a magántisztviselők gyermekeinek az aránya). In: Király Sándor: *A társadalmi mobilitás lehetőségei a Horthy-korszak felsőoktatási rendszerében*. http://gerundium.lib.unideb.hu/file/7/5774d9058ee04/szerzo/A_tarsadalmi_mobilitas_lehetosegei_a_Horthy-korszak_felsooktatasi_rendszerében.pdf p. 55. (Utolsó letöltés dátuma: 2019. 04. 15.)

34 Szabolcs: *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919–1944*. p. 58.; p. 64.

35 ibid. p. 80.

36 Dr. Molnár Olga: *Munkanélküliség a szellemi pályákon alkalmazott nők körében*. Statisztikai Közlemények, 1935. pp. 15–16. Idézi: Szabolcs: *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919–1944*. p. 80.

37 ibid. pp. 81–87.

38 ibid. pp. 68–79.

39 ibid. pp. 92–93.

40 ibid. pp. 137–138.

Ambivalens sikernarratívák

1935 januárjában a Diplomások Önszolgáltató Szövetkezetének (DÖSZ) Tanítói Szakosztálya a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult egy tervezettel, amely a munka nélküli pedagógusok álláshoz jutását volt hivatott elősegíteni. Ajánlásaik között szerepelt az iskolai osztályok létszámának csökkentése, az állás-, illetve jövedelemhalmozás megszüntetése, napközi otthonok felállítása, analfábéta-tanfolyamok szervezése, gyakornoki program indítása, valamint munkaalkalmak esetén a jelöltek rászorultsága alapján való döntési mechanizmus kialakítása és bevezetése: „Végül tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, hogy minden új kereseti lehetőséget a sorainkban legjobban rászorulóknak számára méltóztatassék biztosítani azáltal, hogy közülünk a legjobban rászorulóknak kiválasztását ránk bízni szíveskedjék. E feladatot felelősségünk teljes tudatában mi magunk tudjuk legjobban elvégezni, akik ismerjük egymás tényleges anyagi viszonyait. Ezt a kérést azért vagyunk kénytelenek nyomatékosabban Nagyméltóságod elé terjeszteni, mert az eddigi gyakorlat szerint, sajnos jórészt azok kaptak beosztásokat, akiknek összeköttetések voltak vagy befolyásos személyek, vagy politikai pártok formájában. Ilyen összeköttetésekkel azonban pont azok rendelkeznek, akik legkevésbé szorulnak rá a beosztásra. Éppen az állástalanok legszegényebbjének nincs semmiféle összeköttetése.”⁴¹

A hős kvalitásait és az egyéni kompetenciákon kívül eső szerencsés körülmények szerepét firtató sikernarratívák visszatérő eleme a megfelelő összeköttetések fontossága: az elemzett filmek tanúsága szerint a Horthy-korszak viszonyai között a nexus a siker bekövetkeztének lényegi, szinte nélkülözhetetlen eleme.

A filmek jelentős része a fiatal generációt érintő diplomás munkanélküliség problémáját tárgyalja: az *Elnök-kisasszony*, a *Havi 200 fix* (Balogh Béla, 1936), a *Mai lányok* (Gaál Béla, 1937), a *Cifra nyomorúság* (Gertler Viktor, 1938), *A miniszter barátja* és *A kegyelmes úr rokona* pályakezdő, munka nélküli vagy a képesítésének nem megfelelő, alantasabb munkakörben dolgozó mérnök hősöket, a *Garzonlakás kiadó* pályakezdő orvost, a *Kétezer*

pengős férfi (Cserépy László, 1942) pályakezdő jogászt, a *Dunaparti randevú* (Székely István, 1936) pedig ugyancsak a karrierje elején járó fiatal író helyez a történet középpontjába.

Kórody Gábor (Jávor Pál) állástalan mérnök és menyasszonya, Szabó Magda (Bársony Erzszi) rezignált arccal hallgatják a rádióból szóló címadó slágert a *Havi 200 fix* (Balogh Béla, 1936) kezdő jelenetében:

„*Havi 200 pengő fixszel / ma egy ember könnyen viccel. / Havi 200 pengő fixszel / feleségül venném önt. / Mert a jólét az nem kényszer / nekem nem kell ház és ékszer, / vacsoráznom sem kell kétszer, / sose voltam én úgy fönt. / Havi 200 fix, / csak ennyi az egész, / havi kétszáz fix, / s a boldogságunk kész.*”

Az 1930-as években a 200 pengős fizetés a középrétegek számára a biztos, tervezhető és kiszámítható élet alsó határát jelentette,⁴² a film cselekménye pedig a dal szövegére rímelve ennek a megszerzése körül bonyolódik. Magda levélben arra kéri a Magyar Autóművek Részvénytársaság ügyvezető igazgatójának frissen kinevezett Demeter Kálmánt (Uray Tivadar), hogy régi ismeretségükre való tekintettel vegye a cég alkalmazásába vőlegényét, Kórody Gábort. Budapestre érkezve azonban Gábor a pályaudvaron összeverekedik egy férfivel, és csak később tudja meg, hogy leendő munkaadóját, Demeter Kálmánt inzultálta. Mivel Gábor véletlenül másvalaki névjegykártyáját adta oda Demeternek, ezért – hogy időt nyerjenek a kellemetlen helyzet elsimításához – Gábor helyett barátja, Tavaszai Mátyás gyógyszerész (Páger Antal) megy el a bemutatkozó vacsorára Demeterhez, Gábor pedig felveszi a munkát a gyárban, remélve, hogy pár napig el tudja kerülni a jóakarójával való személyes találkozást.

Az Autóműveknél játszódó jelenetek egyik fő humorforrása, hogy az iroda alkalmazottjainak jelentős része ugyancsak nexus folytán került a céghez: a képviselőúr unokaöccse egész nap a koszt piszkálja a körmei alól, a főrésztényes feleségének a sógora rejtvényt fejt, az ügyefogyott fogalmazó pedig teljes lelki nyugalommal felesel vissza főnökének, hiszen felesége az elnök házi varrónője. Bár az igazgató, Aczél (Pethes Sándor) látatlanban Gábort is protekciós naplopóként könyveli el, féltelmei később

41 OL VKM. Gimnáziumi osztály. 34 965/1935. Eredeti tiszttázat. Idézi: Szabolcs: *Munka nélküli diplomások a Horthy-rendszerben 1919–1944.* p. 122.

42 Kollega Tarsoly (ed.): *Magyarország a XX. században I.* p. 73.

alaptalannak bizonyulnak. Dacára annak, hogy saját elmondása szerint nincs semmiféle munkatapasztalata, Gábor pár óra alatt megoldja azt a mechanikai problémát, amivel a cég mérnökei éveken keresztül sikertelenül küzdöttek, ezzel bizonyítva, hogy nemcsak kapcsolati tőkéje, de képességei révén is indokolt volt a cégnél történő alkalmazása.

Ennek köszönhetően Demeter a lovagias ügy okozta kellemetlen helyzet napvilágra kerülését követően is ragaszkodik hozzá, hogy a kimagasló tehetségű fiatalember a cégnél maradjon. Bár Gábort a történet során felettesei többször zseninek, „új Edisonnak” titulálják, a narratíva tanulsága szerint megfelelő kapcsolati tőke nélkül az ifjú Edisonnak sosem lett volna lehetősége tehetsége bizonyítására.

Az *Elnökkisasszony* nyitójelenetében Török István (Jávor Pál), az állástalan textilipari mérnök munka reményében érdeklődik különböző gyárak igazgatóságán. A Várkonyi Textilműveknél – a korábbi helyekhez hasonlóan – megpróbálnak rövid úton megszabadulni tőle:

„ – A vezérigazgató úr ülésen van. Tessék talán később visszaféradni.

- Mikor, kérem?
- Milyen ügyben tetszik?
- Állás ügyben.

Vas cégvezető (Kabos Gyula) zavartan az órájára pillant.

– ... tessék talán két év múlva visszajönni.”

Az állástalan férfi a barátjával közösen bérelt kicsiny lakás fürdőszobájában fejlesztgeti a textilipart megreformálni hivatott találmányát. Egykor ígéretesen induló karrierjének szomorú mementója az az újságcikk, mely egy piknikezés alkalmával csomagolópapír formájában kerül elő: „»Török István mérnök kinek találmányát a múlt héten szabadalmazták.« A múlt héten... Tudod mikor volt ez a múlt hét? Három évvel ezelőtt. Azóta semmi. Az egész életem munkásságának az eredménye ez a kép a Tolnai Világlapjában.”

Többszöri sikertelen bejutási kísérlet és megannyi előszobákban hiábavaló várakozással eltöltött órák követően Török végül egy félreértésnek köszönhetően

tud csak beszélni Kollár vezérigazgatóval (Törzs Jenő), Kollár ugyanis azt hiszi, hogy Török a gyár újonnan kinevezett elnöknőjének, Várkonyi Zsuzsának (Muráti Lili) a kedvese. Bár az első beszélgetést követő jó benyomás fényében Kollár hangsúlyozza, hogy Török ígéretes fiatal tehetség, a találmánya pedig szenzációs és nagy nyereséget fog hozni a gyárnak, tehát nemcsak Zsuzsa miatt veszi őt alkalmazásba, a korábbiak fényében a néző számára világos, hogy Török csak a személyes érintettségnek köszönhetően kerülhetett egyáltalán a vezérigazgató színe elé.

A *kegyelmes úr rokona* fiatal hőse, Szávay Gábor (Szilassy László) mérnöki diplomával a zsebében bérlístákat körmöl havi 120 pengőért. Szeretné bebizonyítani a vezérigazgatónak, Szávay Ákosnak (Somlay Artur), hogy méltó az előléptetésre, de nem meri megkörnyékezni, nehogy a nagy ember azt higgye, hogy a névrokonsággal visszaélve akar jobb pozíciót szerezni magának. Idős kollégája, Kublics bácsi (Rózsashegyi Kálmán) tanácsára Gábor végül mégis a tettek mezejére lép: személyesen keresi fel a gyár igazgatóit a *Mi a villamossági ipar feladata?* című könyvével, de titkárok sorfalába ütközik, könyve pedig az igazgatói irodák kukájában végzi, vagy olvasatlanul kap gratuláló sorokat a nagyszerű műhöz. Amikor Gábor mégis felveszi a kapcsolatot a vezérigazgatóval és meghívást kap Szávay otthonába, a gyárban hamar híre megy, hogy a fiatalember minden bizonnyal a vezérigazgató rokona. Amikor azonban Gábor aznap este megérkezik vendéglátójához, már az idős úr halálhíre fogadja. A gyászírre hamar odaseregülő pénzsóvár rokonság gyanakvó tagjai elővigyázatosságból – hátha Gábor egy eleddig ismeretlen, de közeli rokon, vagyis az örökség potenciális várományosa – rég nem látott ismerősként fogadják őt, az összezavarodott fiatalember pedig belemegy a színjátékba.

Bár Gábor célja egészen addig az volt, hogy munkája, kvalitásai révén, nem pedig homályos rokoni kapcsolatokra való célozgatások jussaként érdemelje ki a végzettségének megfelelő pozíciót, nem kitarató szorgalma vagy tehetsége, csupán a vélt rokonságra vonatkozó kósza találgatások folyamányaként helyezik át mérnöki pozícióba a gyár kísérleti osztályára.⁴³

43 A történet zárlatában fény derül az események egy egészen addig rejtett mozgatórugójára is. Az idős Szávay évekkoriban azzal a céllal vette fel Gábort a céghez és helyezte őt kvalitásaihoz képest alantas munkakörbe, hogy próbára tegye: megpróbál-e ügyesen sáfárkodni a kettejük névrokonságában rejlő potenciállal? A végrendelet felolvasásakor az is egyértelművé válik, hogy Gábor

A *Cserebere* (Cserépy László, 1940) című film hivatalnok hőse, Kerekes István hónapok óta nem talál munkát. Lakótársával felváltva használják albérleti szobájukat: Csicvarek, a főpincér (Maklárty Zoltán) napközben alszik, István éjszaka. Hősünk ezért a délutánokat egy uszodában tölti, ahová jó módú barátja, Laci uszodabérlete segítségével van állandó bejárása. A következő párbeszédet, mely akkor hangzik el, amikor a film elején István meglátogatja a délután közepén még mindig az igazak álmát alvó, a gazdagok kiváltságos életet élő barátját, érdemes teljes terjedelmében idézni:

„– Csakhogy én délelőtt 10 órákor fekiüdtem le.

– Barátom, 10 órákor már nekem a nyolcadik helyen mondták, hogy az állás betöltve.

– Na, látod, okosabban csináltad volna, hogyha délig alszol.

– Te vigyázz! Egyszer elfogyhat a te pénzed is. Mi lesz, hogyha dolgoznod kell?

– Dolgozni? Fiam, én sosem fogok dolgozni. Aki dolgozik, az nem ér rá pénzt keresni.

– Itt az uszodabérleted, köszönettel visszahoztam.

– Ezért kár volt felkelteni, ezt odaadhattad volna a szobalánynak is.

– Na, de én beszélni is szerettem volna veled. Szeretném, ha pár napig még nálam hagynád.

– Nem, sajnálom, kérlek, szükségem van rá. Mi az, hogy egyszerre ilyen szenvedélyes úszó lettél? Mi van veled?

– Valahol csak el kell töltenem az időt. Mit csináljak? Délután nem mehetek haza, mert délután a szobatársam alszik.

– Igen? Elég gyenge szórakozás.

– Ellenkezőleg. A legnagyobb élvezet. Ott mindenki leveti a ruháját, és a ruhával együtt eltűnnek a társadalmi különbségek is. Ott mindnyájan egyformák vagyunk. Csak emberek.

– Te. Veszek neked egy jegyfűzetet. És kapsz tőlem egy öltöny ruhát. Jó? Ez már nagyon kopott.

– Amikor vásároltam, akkor sem volt új. Uraságoktól levett ruha. Na, de megyek is, szervusz.

– Te, várj csak. Maradj itt ebédre.

– Nem, köszönöm, már ebédeltem.

– Mikor?

– Tegnapelőtt.”

Laci kijelentése („Aki dolgozik, az nem ér rá pénzt keresni”) a magyar vígjátéki sikernarratívák tünetértékű megnyilatkozása: a társadalmi igazságosságba és a kemény munkába vetett hit elutasítása, hiszen a meggazdagodás és a társadalmi felemelkedés nem a kemény munka, kitartás, szorgalom vagy a szakértelem eredője, hanem születési kiváltság, szerencse, összeköttetések vagy ügyeskedés függvénye. Ezenkívül a szóban forgó párbeszéd hivatott bemutatni a főhős kilátástalan helyzetét: ekkor tudjuk meg, hogy munkanélküli, teljesen tönkrement, és albérleti szobáján egy másik férfival osztozik. Az uszoda pedig valóban a társadalmi különbségektől mentes térként funkcionál, István ugyanis itt ismerkedik meg egy jó módú gyáros lányával, Verával (Bordy Bella), aki előtt – kopott ruháitól megszabadulva – egy ideig sikerrel titkolja nyomorult helyzetét.

Amikor a lány felfedezi, hogy István szegény, a segítségnyújtás rendhagyó módját választja: felbérrel valakit, hogy lopja el István holmiját az uszoda öltözőszekrényéből (egy ócska felöltő, kopott ruha, fehérnemű, nyakkendő, kitaposott cipő, 83 fillér készpénz és egy más tulajdonát képező uszodai jegyfűzet a szegényes bűnlajstrom), majd a 83 fillér kíséretében új ruhákat küld a fiúnak az uszoda igazgatósága nevében. (A film bohózat történet-szálát erősíti, hogy a csomagot végül nem István, hanem egy idegen férfi kapja meg.)⁴⁴

valóban nem Ákos rokona: Ákos nagyapja egykoron kiforgatta vagyonából Gábor nagyapját, az előde által elkövetett gazság engeszteléseképpen pedig Ákos Gábort tette meg vagyona egyetlen örökösének.

44 1936. július 19-én az *Uj Nemzedék* című napilap riportot közölt 13 csurgói fiatalemberről, akik éhségstrájkjal próbálták meg felhívni a figyelmet keserves életkörülményeikre. A meginterjúvoltak egyike volt egy 26 éves férfi, aki egy szegény iparos sokadik gyermekeként lett gazdatiszt, és diplomával a zsebében a mezőgazdasági cselédekével megegyező fizetésért, vagyis készpénz helyett kizárólag természetbeni juttatásokért cserébe végzi a munkáját. Nyomorúságos helyzetét a következőképpen jellemzi: „Apám szegény iparos, ötödmagammal az ő nyakán élek – mondja. Borzalmas ez. Egyetlen szál vászonruhám van és egy pár cipőm. Ha az rossz, napokig otthon ülök. Mit csináljak? Betörjek? Inkább csak elnevetem magam, hogy például a 69 éves nagybátyám most – megnősült. Talán 69 éves koromra majd én is vihetem ennyire...” Ahogy az újságcikk mutatja, az egyetlen elnyűtt ruhával rendelkező fiatalember helyzete nem költői túlzás, hanem a valóságos viszonyok hű leképezése. *Uj Nemzedék*, 1936. július 19. p. 3.

**A miniszter barátja
(Páger Antal, Vágóné Margit)**

Istvánnak akkor nyílik alkalma először bizonyítani szakmai kvalitásait, amikor személyi titkárnak jelentkezik Zsolnay Endre gyárhoz egy magas beosztású személy szignójával ellátott (hamis) ajánlólevéllel: „Kedves barátom. Ezt a levelet Kerekes István viszi hozzád. Hónapok óta jár a nyakamra állásért. Sajnos megbízhatatlan, lusta, hasznavehetetlen ember. Azért adtam néki ezt a levelet, hogy megszabadulhassak tőle. Szívességet teszel vele, ha kidobod” – hangzik az ajánlás. Amikor a hitetlenkedő vezérigazgató kérdőre vonja, István készségesen ad magyarázatot rendhagyó tette: dacára annak, hogy három hónap óta kilincsel különféle helyeken a legmelegebb ajánlólevelekkel, sehol sem sikerült alkalmazásba kerülnie. Ezért úgy döntött, hogy seregnyi, ugyancsak fontos és befolyásos emberek által proponált versenytársa közül ezzel a rendhagyó ajánlólevéllel próbál meg kitűnni. Mivel Zsolnay korábban pont arról panaszkodott, hogy az áradozó ajánlólevelek arzenáljával felszerelt naplopókból egy életre elege van, úgy dönt, a merész fiatalembert veszi fel személyi titkárnak.

Kovács János (Páger Antal), *A miniszter barátja* főhőse diplomás vegyész mérnök, de drogistasegédként dolgozik a Gerle Gyár egyik üzletében havi 80 pengő fizetésért. Amikor a gyár vezetősége a súlyos gazdasági viszonyokra hivatkozva létszámcsökkentést irányoz elő, az üzletvezető, Kucsera (Köpeczy-Boócz Lajos) az eladói munkakörben csapnivalónak bizonyuló Kovácsot jelöli meg nélkülözhető munkaerőként. A felmondás kiértesítése előtt azonban az

utolsó pillanatban még megkéri Kovácsot, hogy legyen az esküvői tanúja. Mivel nincsen saját frakkja, Kovács kénytelen kölcsönözni egyet, és szerencséjére megkapja féláron azt a frakkot, amit a francia attasé egy estélyt megelőzően az utolsó pillanatban, használat nélkül visszaküldött.

Amikor a szertartást követően Kucsera közli Kováccsal, hogy az ebéden már nem kell megjelennie, János elkeseredésében – hiszen az esküvői ebéd nagyszerű lehetőséget jelentett volna a pályakezdő, a képzésének nem megfelelő munkakörben dolgozó fiatalembernek a kapcsolatépítésre – úgy dönt, hogy a kölcsönfrakk zsebében talált meghívóval elmegy Gallay báróék estélyére. Az estélyen véletlenül belé karol a kereskedelmi miniszter (Mihályfi Béla), a pillanatot megörökítő fotót pedig leközlík a másnapi újságok.

Miután híre megy a gyárban, hogy az elbocsátott Kovács vélhetően a kereskedelmi miniszter közeli ismerőse, hatályon kívül helyezik a felmondást, és kinevezik őt cégvezetőnek. Első feladatként el kell intéznie, hogy a Gerle Gyár világgkiállításon való részvételének elutasításáról szóló döntést a minisztériumban felülbírálják. Bár a kereskedelmi miniszter először hajthatatlan, mivel a gyár termékei annyira silányak, hogy még a hazai piacon sem versenyképesek, ráadásul a munkaerő leépítése is folyamatos, de látva Kovács elhivatottságát, hallva, hogy a gyár komoly kísérleteket folytat annak érdekében, hogy termékeik világelsők lehessenek (?), valamint értesülvén arról, hogy Kovács csupán a véletlenek szerencsés összjátéka folytán vett részt előző este a

Gally-féle bálon, végül megadja a gyárnak az engedélyt a vilákiállításon való részvételre. A jól végzett munka jutalmaként Kovácsot kinevezik igazgató főmérnöké.

A szerencsés eseményeket megelőzően Kovács sanyarú helyzetének – és rajta keresztül a diplomásokat sújtó reménytelen viszonyoknak – fontos megnyilatkozásai az idős, özvegy édesanya, Kovácsné (Vágóné Margit) és a kotnyeles szomszédasszony, Mohácsiné között lezajló szóváltásokat bemutató jelenetek. Mohácsiné folyamatosan vegzálja Kovácsnét, amiért a fia szegyéntenül keveset keres (állítása szerint egy suszter fizetése ennek az ötszöröse), és amiért még arra sincs pénzük, hogy János régi, kopott ruhái helyett újakat vegyenek. *„Hát bizony sokszor gondoltam, hogy jobb lett volna iparosnak adni. Amíg én élek, addig hát van ez a kis nyugdíj, vezetem a háztartást, valahogy csak megvagyunk, de hát mi lesz szegénykémmel, ha én meghalok?”* – kesereg lemondóan Kovácsné.

A történet szerelmi bonyodalma abból adódik, hogy a bálon Kovács megismerkedik egy fiatal lánnyal, akit báronőnek hisz, de aki valójában Kovácshoz hasonlóan a vakszerencsének köszönhetően került csak az úri közegbe: Mancsi (Komár Júlia) manikűröslány, aki egy szerelmi rivalizálásnak köszönhetően megkapja egy nem kívánatos vendég meghívóját.

Amikor Teri (Kéry Panni), Mancsi kolléganője felhívja a lány figyelmét arra, hogy a felső osztály köreibe kapott belépője a szerencse igen ritka megnyilatkozása, egyben pontos megfogalmazását is adja a társadalmi felemelkedés igen csekély esélyének: *„Nézzé Mancsi kisasszony, mi mind a ketten személyzet vagyunk. Születési hiba. Egyik ember arra a felére születik a csengőnek, ahol nyomják, a másik arra a felére, ahol szól. És ezen már nagyon nehéz változtatni. Ahhoz egy nagy alkalom kell. És ha jön az a nagy alkalom, azt nem szabad elszalasztani.”* Mancsi esetében ez a sansz értelemserűen azt jelenti, hogy gazdag férjet foghat magának, amire az est folyamán végig elszánt, ám annál ügyetlenebb erőfeszítéseket tesz, hogy végül ösztönös megérzéssel megtalálja a társaságban az egyedüli, hozzá hasonlóan kívülálló Kovácsot, akit azonban akkor még az elit tagjának hisz.

A film tehát a Teri által *nagy alkalomként* definiált sansz témája körül forog: a történet tanulsága szerint a sikerhez nem elég a kemény munka, a kitartás, a szorgalom vagy a szakértelem, hanem összekötetések, vagy azok híján egy csodaszámba menő véletlen szükséges ahhoz, hogy az egyéni kvalitásokat kamatoztatni lehessen. Mindezek fényében

igencsak érdekes a film végi zárójelenet, ami látszólag homlokegyenest ellentmond mindannak, amit a film narratívája a siker esélyeiről elmond. Kovács és Mancsi esküvőjén a kereskedelmi miniszter szájából a következő beszéd hangzik el: *„És senki se higgye, hölgyeim és uraim, hogy a karrierhez frakk, meghívó vagy buta véletlen szükséges csupán. Nem, a karrierhez tehetség kell, szorgalom, szív, ész és a Kovács Jánosok hite kell. Higgyék el kérem, hogy nekem az a céloom, hogy itt minden ilyen ember karriert csináljon. Persze arról én nem tehetek, hogy az életben ehhez néha egy kis szerencse is kell. Én tehát itt minden Kovács Jánosnak nagyon, de nagyon sok szerencsét kívánok.”*

A *Garzonlakás* kiadó két pályakezdő értelmiségi küzdelmeit mutatja be, és bár az alaphelyzet viszonylag rövid idő alatt klasszikus bohóziati szituációban teljesedik ki, a diplomások nehézségeit bemutató film valós, aktuális problémát ábrázol. Dr. Bodnár Sándor ügyvéd (Pataky Jenő) és Dr. Kádár András orvos (Juhász József) közösen bérelnek lakást, amely délután 2-től 4-ig orvosi rendelőként, 4-től 6-ig pedig ügyvédi irodaként funkcionál. Mivel telnek a hetek, és a klientúrával még nem rendelkező fiatalemberekhez sem páciens, sem pedig ügyfél nem érkezik, ezért az üresen álló várótermet a baráti kör együttérző tagjai töltik meg, akik puszta szívózságból naphosszat üldögélnek páciensnek, illetve ügyfélnek tettetve magukat annak reményében, hogy az András barátnőjétől, Piritől származó ötlet meghozza a két pályakezdő számára a várva várt első fizető ügyfelet. *„Nézzétek, hogy ha jön ide egy beteg és látja, hogy itt üres ez a váróterem, rögtön visszamegy. Mert csak olyan orvoshoz van bizalom, akinek tele van a váróterme. Én rájöttem: csak annak az orvosnak megy jól, akinek jól megy”* – magyarázza Piri a faramuci helyzetet, aki munka tekintetében semmivel sincs kevésbé bizarr helyzetben: András mellett asszisztensnő, Sándor mellett gépírónő, *„az egyetlen álláshalmozó a világon, aki nem keres egy vasat sem”*.

Amikor a szomszéd villában megsérül egy fiatal lány, Klári (Simor Erzs), az éppen házon kívül tartózkodó András helyett Sándor játssza el átmenetileg az orvos szerepét, hogy véletlenül se szalasszák el az első fizető páciens. A szerepcserét aztán további hazugságok követik: amíg Sándor játssza dr. Kádár szerepét, addig András jobb híján dr. Bodnár ügyvédként kerül bemutatásra, így az ügyvédi klientúra is hamar gyarapodásnak indul, miután Klári apja, a gazdag gyáros (Rajnay Gábor) jogi tanácsadóként alkalmazza őt.

Amikor a színjátékot hamar leleplező Klári számon kéri Sándoron a hazugságot, a fiatalember bevallja, hogy And-

rásnak Klári lett volna az első fizető betege, de mivel épp házon kívül tartózkodott, Sándor kénytelen volt kisegíteni hetek óta tétlenül váró barátját: „A szerencse mindig akkor kopogtat be hozzánk, amikor nem vagyunk otthon.” – hangzik Sándor keserű összegzése, amely szomorúan visszhangozza a harmincas évek állás nélküli vagy a pályájuk elején lévő diplomásainak nehéz helyzetét: nem elég a sorstól a szerencsét kiérdemelni, de ahhoz is eléggé szerencsésnek kell lenni, hogy az el ne kerülje az embert. A vakszerencse kivételes, illékony természetét és az anyagi boldogulásban játszott nélkülözhetetlen szerepét tematizálja tehát Balogh Béla filmje is.

Összegzés

A fentebb elemzett filmek – nagyrészt diplomás – hősei tehetséges, sőt bizonyos esetekben egészen kiemelkedő képességű fiatal emberek. A *Havi 200 fix* mérnök hőse pillanatok alatt megoldja azt a mechanikai problémát, amellyel elődei évekig kudarcot vallottak, az *Elnökkisasszony* Török Istvánja már a pályája elején egy, a könnyűipart megreformáló szabadalommal büszkélkedhet, ennek ellenére az egyéni kvalitás, a munkába vetett lázas hit önmagában még egyik hős számára sem hozza meg a kívánt áttörést. Ehhez valamilyen külső, pozitív körülményre van szükség: a *Havi 200 fix* esetében egy befolyásos, magas beosztású ismerősre, az *Elnökkisasszonyban* egy félreértésre, amely következtében az addig figyelemre sem méltott tehetséges fiatal embert az elnök kedvesének hiszik, a *kegyelmes úr rokonában* ugyancsak egy fontos összeköttetéseket sugalló szerepjátékra, a *miniszter barátjában* egy befolyásos minisztériumi összeköttetésre, a *Garzonlakás kiadóban* pedig egy jól időzített identitáscserére. A *Cserebere* ebben a tekintetben érdekes önreflektív gesztussal él: itt ugyanis már a nexus sem elég, a fontos összeköttetéseket igazoló ajánlólevelek tengerében a hős már csak úgy tud kitűnni, ha egy saját maga által írt ajánlólevélben a világ legnagyobb köklereként jellemzi saját magát.

A munkanélküliség vagy a végzettséghez képest alantas, rosszul fizető munkakörből eredő anyagi nélkülözés mellett a tárgyalt filmekben rendre szerepet kap a szellemi ínség problematizálása is: a filmek hősei nemcsak a nyomasztó egzisztenciális helyzet ellen küzdenek, hanem a hivatás gyakorlásáért is. A hosszú idő után ismét munkaalkalomhoz jutott hősök szóban és cselekedetekkel is bizo-

nyítják tettvégyukat, szorgalmukat és a munka iránt érzett elhivatottságukat. A *Cserebere* hőse azonnal túlórázással hálálja meg a belé vetett bizalmat, Török István pedig azt feleli főnökének, amikor az arra próbálja rávenni, hogy hagyja ott az állását: „Az állásomról lemondani? Tudja maga mi az: állás? Tudja maga mi az, három évig munka nélkül lenni? Tudja maga azt, hogy milyen nagy dolog újra munkához látni, végre dolgozni? Dehogyan tudja! Azt nem tudhatja az, aki elnöki szobában ül, csak az, aki évekig ül előszobákban.”

Tanulmányom célja azon szakirodalmi nézet cáfolása volt, mely szerint néhány ritka kivételtől eltekintve teljesen hiányzik a társadalomkritikai attitűd a harmincas-egyvenes évek filmjeiből. Annak ellenére, hogy a korszakban készült filmek – pontosabban a filmes korpusz közel felét jelentő vígjátékok – számszerűen valóban a sikernarratívákat, tehát a hősök társadalmi felemelkedésének vagy anyagi gyarapodásának a történeteit részesítik előnyben az elszegényedéssel és deklasszációval szemben, ezek a sikernarratívák erős társadalomkritikát fogalmaznak meg, hiszen a tehetséges, szorgalmas, kitartó és szakmailag képzett hősök nem saját kompetenciájuknak köszönhetően, hanem olyan, az egyéni kvalitásaiktól független tényezők révén érik el sikereiket, mint a kapcsolati tőke, szerencse, trükk, az identitással való ügyeskedés vagy egy magasabb társadalmi osztályba tartozó/jobb anyagi helyzetben lévő házastárs kiválasztása.

Gabriella Lakatos

„Those who work have no time to earn money”

Success narratives in Hungarian comedies between 1931 and 1944

Gabriella Lakatos' essay examines the success narratives in Hungarian comedies of the 1930s and 1940s. Success narratives featured in films made between 1931 and 1944 suggest that the main principle behind gaining success is not based on the individual qualities of the hero. Instead, success is based on circumstances not related to the hero's personal qualities (e.g. knowledge, talent, diligence, perseverance) those, in many cases, have no effect on the events leading to social ascension and/or enrichment. The definitive circumstances can be a marriage to a well-chosen partner, a mistaken identity, some kind of trick, luck, connections or inheritance. Only 8% of the movies depict narratives where success is based on the individual qualities of the hero. Therefore, Lakatos argues, these success narratives criticise the reigning social structure by demonstrating that social mobility and the improvement of one's financial status are not dependent on personal qualities. To support her argument the author examines the social climate of the era with an emphasis on the economic crisis of the 1930s, and the employment situation of young graduates between the two World Wars in Hungary.